

To cite this article: Öztürk, Y.K. (2025). Osmanlı İktisat Düşüncesinde Liberalizm Akımı: Sakızlı Ohannes Paşa'nın Katkısı. International Journal of Social and Humanities Sciences (IJSHS), 9(1), 145-166

Submitted: November 02, 2024

Accepted: February 08, 2025

OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE LİBERALİZM AKIMI: SAKIZLI OHANNES PAŞA'NIN KATKISI

Yusuf Kemal Öztürk¹

ÖZET

Bu çalışma, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalında, Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR danışmanlığında, 2007 tarihinde tamamladığımız “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İktisadi Düşünce Akımları (1838-1914)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'da her alanda meydana gelen dönüşüm, onsekizinci yüzyıl itibariyle sanayi devrimine, bilimsel ve teknolojik gelişmeye neden olurken, Osmanlı Devleti varlığının kaynağı olan normatif değerlerine sıkı sıkı sarılmış, uzun süre değişime direnmiştir. Ancak Batıda görülen değişikliğin farkına varılmaya başlanmasından sonra, kötü gidiş sorgulanmaya, yeni çözüm yolları üretilmeye başlanmıştır. İktisadi alanda İlerleme ve Batıyı yakalama düşüncesi ile hareket eden ve daha çok Batının ekonomik başarılarını ülkede yakalamak arzusunda olan ilk girişimlerin ardından, ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren başlayan tercüme faaliyetleri ile birlikte, iktisadi düşünce teorik arka planı ile birlikte öğrenilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devletinde modern iktisadi düşüncenin tanınması ondokuzuncu yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın ülkedeki temsilcileri aracılığı ile yerleştirmeye çalıştığı Smithian teori, başlangıçta sadece pratik alanda kendini gösterirken, başlayan tercüme faaliyetleri teorik arka planının da incelenmeye başlamasına neden olmuştur. Görüldüğü gibi, Tanzimatın ertesinde ülkeye akan ilk iktisadi sistem liberal görüşler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Özellikle Yeni Osmanlılar hareketinin etrafındaki azınlıklar ve yabancıların da bu harekette önemli rol oynadıkları görülmektedir.

¹ Doç. Dr. Amasya Üniversitesi, Merzifon İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, Amasya, ykozturk@amasya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8918-0500

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Osmanlı İmparatorluğu, İktisadi Düşünce, Hi-mayecilik

**THE LIBERALISM MOVEMENT IN OTTOMAN ECONOMIC
THOUGHT: THE CONTRIBUTION OF SAKIZLI OHANNES PASHA
ABSTRACT**

This study was produced from the doctoral thesis titled “Economic Thought Movements in the Last Period of the Ottoman Empire (1838-1914)”, which we completed in 2007 under the supervision of Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR, at the Department of Economics, Institute of Social Sciences, Gazi University.

While the transformation in Europe from the sixteenth century onwards led to the industrial revolution and scientific and technological development in the eighteenth century, the Ottoman Empire clung to its normative values, which were the source of its existence, and resisted change for a long time. However, after the changes observed in the West began to be realized, the bad course began to be questioned and new solutions began to be produced. Following the first attempts, which were motivated by the idea of progress and catching up with the West in the field of economics and the desire to catch up with the economic achievements of the West in the country, with the translation activities that started in the mid-nineteenth century, economic thought was tried to be learned together with its theoretical background. Therefore, the recognition of modern economic thought in the Ottoman Empire coincides with the early nineteenth century. While the Smithian theory, which England and France in particular tried to implant through their representatives in the country, initially manifested itself only in the practical field, the translation activities that began led to an examination of its theoretical background. As can be seen, the first economic system that flowed into the country after the Tanzimat was realized within the framework of liberal views. Especially the minorities and foreigners around the Neo-Ottoman movement played an important role in this movement.

Keywords: Liberalism, Ottoman Empire, Economic Thought, Protectionism

GİRİŞ

Dünyadaki liberalizm akımına paralel olarak Osmanlı Devletinde de daha çok Smithian teori çerçevesinde liberalizm Tanzimattan sonra ülkeye yerleşmeye başlamıştır. 1838 Osmanlı-İngiliz serbest ticaret anlaşmasıyla kendini göstermeye başlayan serbestii politikalar, tanzimatın Batılılaşma yanlısı taraftarları ve hürriyetçi düşünceleri ile geniş bir taraftar kitlesi bulmuştur. Aynı dönemde hiç olmazsa bir süre Osmanlı yönetimince de benimsenen Batılılaşma hareketleri (Okay, 1980: 72) ve buna paralel olarak algılanan liberalizm çerçevesinde gümrükler kaldırılmış, yapılan serbest ticaret sözleşmeleriyle de dış ticarete serbest politikalar benimsendiği gibi, ekonominin serbest pazar koşullarına tatbikine öncelik tanınmıştır (Toprak, 1985(b): 635). En önemlisi dönemin iktisadi düşüncesinde izlenen yolun da bu politikalarla uyum içerisinde olduğu hatta bu iktisadi düşüncelerin etkisiyle izlenen politikaların şekillendiği görülmektedir.

Tanzimatın ilanından 1860'a kadar daha yoğun şekilde düşünce dünyamıza giren modern iktisat düşüncesi, aslında tabii bir gelişmenin sonucu olmaktan çok, devlet politikasında meydana gelen değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden 1860'lara kadarki ilk iktisadi arayışların bir zorunluluk olarak ülke gündemine girdiğini söyleyebiliriz. Bu dönemde, daha çok padişahlara sunulan layihalarda Avrupa'nın ekonomik açıdan gelişmişliği ve Osmanlının az gelişmişliği üzerinde durulmaktadır. En güzel örneğini Ali ve Fuat Paşalarda gördüğümüz bu layihalar döneminde, aynı zamanda dönemin, Avrupa'yı görme fırsatını elde etmiş Sadık Rıfat Paşa ve Cevdet Paşa gibi önde gelen aydınlarının Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki gelişmişlik düzeyini karşılaştırmacı ve çözüm önerileri getirici görüşleri de, iktisadi alanda yenilik çabalarını karşımıza çıkarmıştır. Tanzimattan sonra girmeye başlayan daha derli toplu iktisat düşünceleri ise, hürriyetçilik akımlarının da etkisiyle, bununla bir tutulan liberalizm odaklı olarak gelişmiştir. Aslında 1830'lara kadar sürecektir olan ilk iktisadi arayışlar çerçevesinde gelişen iktisadi hürriyetçilik akımının, Osmanlı iktisat zihniyetinde çok da fazla bir değişikliğe yol açmadığını görülmüştür. Ancak Tanzimat sonrası artan iktisadi sorunları aşmak için de Batılı iktisat politikalarına bel bağlandığı görülmekle birlikte, verilen imtiyazlarla ülkenin bir açık pazar haline dönüşmesi, 1860'lardan sonra, hi-mayeci eleştirilerin artmasına da neden olmuştur.

Bütün bu eleştirilere rağmen izleyen yıllarda, özellikle M. Şerif Efendi ile profesyonel bir nitelik kazanan liberalizm, Ohannes Paşa ile daha bilimsel bir kimlik

kazanarak, M. Cavid Bey ile ülkenin ekonomi politikalarına damgasını vurmuştur.

İktisadi Kutuplaşmaya Neden Olan İlk Pozitif İktisat Arayışları

Şunu açıkça belirtmek gerekir ki, biraz klasik dönemdeki merkantilist karşıtı uygulamaların yatkınlığı ile, biraz Tanzimat kuşağının hürriyetçi söylemi benimsemiş olmasıyla, birazda dış güçlerin etkisiyle liberal görüş, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1838 sonrası geniş yankı bulmuştur. Bu bakımdan klasik iktisat öğretisi Tanzimat sonrası Osmanlı yazının da sürekli vurgulanır olmuştur. Batılılaşma hareketinin öncüleri olarak kabul edilen Şinasi, Namık Kemal gibi düşünürlerin, sosyal mesajlarla yüklü edebi eserlerinde liberal görüşleri savunmaları, geniş halk kitlelerinin bu uygulamalardan haberdar olmasını sağlamıştır. İçlerinde Yeni Osmanlılar Hareketinin öncülerinin de olduğu bu grubun kısmen sistem değişikliği yanlısı tutumları da (Okay, 1980: 8), hürriyetçilik akımıyla uyumlaşan liberalizmin benimsenmesini sağlamıştır. Daha da önemlisi bu liberal görüşler Osmanlı yönetimince de benimsenmiş ve liberal öğretiye uygun politikalar bu dönemde kendini göstermiştir. Özellikle ekonominin parasallaşması doğrultusunda pazar göstergelerine öncelik tanınmış, ticaret sözleşmeleriyle de dış ticarete serbest politikalar benimsenmiştir (Toprak, 1985 (b): 635).

Esasen Tanzimatın bu ilk dönemlerindeki düşüncelerin, Namık Kemal, Şinasi örneğinde olduğu gibi gerçek anlamda bir iktisatçı zümreden geldiği söylenemez. Çünkü, daha çok iktisadi hürriyetçilik şemsiyesi altında, pozitif-normatif² ayrımı olmayan fakat ekonominin içinde bulunduğu sorunları aşması için çeşitli reçeteler sunan kişilerin görüşlerinden ibaret olduğu görülmektedir. Ancak iktisatla dolaylı olarak ilgilenen bu zümrenin liberalizmin gelişmesine öncülük ettiği de bir gerçektir. Çünkü yine bu dönemde artan tercüme faaliyetleri Fındıkoğluna (1946: 17) göre, iktisadi konulardaki ilk eser olan “İlmi Tedbiri Menzil” i ortaya çıkarmıştır. Sahak Abru tarafından kaleme alınan bu eser her ne kadar Fransız iktisatçı J.B. Say'ın eserinin sadece bir tercümesi olsa da, bilimsel anlamda liberalizm arayışının başlaması bakımından önemli bir adım olarak kabul edilmelidir. Bu bakımdan Sayar'a (2001: 182-184) göre, modern iktisat düşüncesinin gerçek anlamda düşünce ikliminde yerini almaya başlaması 1871-1876 yılları arasındadır. Özellikle

² Pozitif ve normatif arasındaki ayrım, dünyanın fiilen nasıl işlediğine ilişkin görüşlerin, nasıl işlemesi gerektiğine ilişkin görüşlerden ayrı tutulmasını sağlar. (Lipsey, Steiner, 1984: 17-21). Konu hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Friedman, 2000: 12-28).

klasik teoriye marjinalist açıdan eleştirel bakanların temsilcisi niteliğindeki, subjektif değere önem veren Sakızlı Ohannes Paşa yazılarında bu akımın ülkede yerleşmesinde etkili olmuştur. Tarım-sanayi tartışmasında, tarımdan yana tavrıyla, Osmanlı Devleti için sanayileşmenin gerekli olmadığını ileri sürerek (Fındıkoğlu, 1952: 344), her ülkenin belirli alanda uzmanlaşması fikrinin de ülkedeki ilk savunucusu olmuştur. Sonrasında ikinci Meşrutiyetin en önemli dergisi olan Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye dergisi ise liberal görüş savunusunun doruk noktasını oluşturmaktadır. Mehmed Cavid, Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayb tarafından çıkarılan dergi her yönüyle liberal görüşlerin savunusunu üstlenmesi bakımından, Osmanlı iktisadi düşüncesinin çağdaşlaşmasında önemli bir yer tutmaktadır. Ancak derginin bir diğer önemli özelliği Pozitivizmin³ felsefi boyutlarının ilk kez bu dergide işlenmiş olmasıdır. Evrimciliğin temel ilke olarak benimsendiği dergide, Bedi Nuri, Satı, Asaf Nef'i, Dr. Ethem, Faik Nüzhet gibi birçok yazar da toplumbilimle ilgili kapsamlı yazılar yazmışlardır (Toprak, 1985(a): 127). Özellikle Ohannes Paşa'nın izinden giden M. Cavid Beyle doruk noktasına ulaşan liberal görüş 1908 ve sonrasında bir süre devlet politikası olarak uygulama olanağı bularak, sistemli bir şekilde Osmanlı Devletinin son dönemindeki önemli bir düşünce akımını oluşturmuştur.

Ancak bir başka grup düşünür de, daha sistemli bir şekilde, ekonominin düzelmesi için devletin güdümünde, iktisadi himayecilikle yol alınmasını tavsiye etmektedir. Bu gurubun en önemli isimleri ise, A. Mithat Efendi ve sonraki yıllarda daha sistemli bir yapıyla karşımıza çıkan Akyiğitzade Musa Bey'dir (Sayar, 2001: 128-129). A. Mithat Efendinin özellikle "Ekonomi Politik" adlı eserinde savunduğu korumacı politikalar Musa Bey ile devam etmiş ve ikinci Meşrutiyet sonrası Milli İktisat politikalarıyla daha belirgin hale gelmiştir. Bu düşünürlerin himayesinde gelişen korumacı düşünce, A. Smith'in klasik teorisine bir anlamda karşı çıkış olarak kendisini göstermiş ve alternatif politikalar üretilmesini sağlamıştır. Buna

³ Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında beliren Pozitivizm, Felsefe dilinde, geçmişin bıraktığı her şeyi terk etmeye yönelik doktrine işaret etmek için A. Comte tarafından ortaya atılmıştır. Comte'un felsefi doktrinine göre, insan zekası asıl yaratılışı ve şeylerin gerçek nedenlerini bilmeye elverişsizdir. Bu yüzden bilim, devamlı birbirini takip eden kanunları kurmakla görevlidir. Amaç ise, olayların geliş şartlarını incelemek ve aralarındaki normal ilişkilerle benzerlik ve ardı ardına gelişlerine göre birini diğerine bağlamaktır. Bu şartlarda Pozitivizmin ana görevi, gerçek ilmi yaygınlaştırmak ve toplumsal yönetimi sistemleştirmektir. (Korlaelçi, 1986: 15-17). Pozitivizmin dünyadaki ve Osmanlıdaki önde gelen düşünürleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Korlaelçi, 1986: 49-165 ve 227-313).

göre insanlar klasik teorinin aksine sadece ekonomik dürtülerle hareket etmemekte, insan davranışlarını, din, örf ve adetlerinde etkilediği göz önüne alınarak, bu çerçevede iktisadi politikalar oluşturulmalıdır. A. Mithat Efendi bu konudaki görüşlerini şöyle özetlemektedir:

“Lüzumu taktir etmiş olduğumuz cemiyet yalnız mesela bir milyon halkın İstanbul’a toplanarak kimisi hakim kimisi mahkum olduğu ve kimisi halka kundura yaptığı ve kimisi dahi kunduracıya ekmek sattığı halde yaşamasından ibarettir. Acaba insanların mecbur olduğu cemiyet yalnız bundan ibarettir itikadında mı kalacağız?” (Mardin, 1985 (b): 628).

Korumacı politika yanlılarının eleştirdiği ikinci önemli nokta ise, dış ticarete izlenen serbestlik politikasıdır. Ülke ekonomisinin gelişmiş sanayi ekonomileri ile rekabet edemeyeceği savından hareketle, açık pazar durumuna düşmemek için ülke sanayinin korunması gerekmektedir (Toprak, 1985(b): 636).

Her ne kadar korumacı politikaların, liberal görüşe tepki olarak sonradan ortaya çıktığı düşünülse de, aslında, liberalizmin yayılmaya başlamasıyla birlikte doğduğu, ancak liberal politikaların önemli miktarda taraftar bulduğu bir ortamda sili kaldığı unutulmamalıdır. Çünkü liberal teori yanlısı ilk önemli yapıtlardan olan Sakızlı Ohannes’in “İlmi Serveti Milel” adlı eseri ile Ahmet Mithat’ın “Ekonomi Politik” adlı eseri aynı yıllarda (1880-1881) yayınlanmıştır (Çavdar, 1992: 127). Buna göre, 1860’lara kadar olan süreçte İngiliz etkisiyle⁴ liberal sistem etkili olmuş ve ilk tercümeleler genellikle yabancılar ile azınlıklar tarafından yapılmıştır (Önsoy, 1985: 95). Ancak şu husus önemlidir ki, sonraki dönemde, yani iktisadın daha bilimsel olarak ele alınmaya başlamasıyla birlikte himayeci sistem de yerleşmeye başlamış ve yine daha derli toplu eserler bu konuda da verilmiştir. Bu bakımdan kapitalistleşme yolunda, ancak iki ayrı kutupta ilerleyen iktisadi görüşlerin önemli temsilcilerinin öne sürdüğü politikalar, Osmanlı Devletinin son dönemine damgasını vuran iktisadi düşünce akımları olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴ Tanzimattan sonra Smith-Ricardo çıkışlı, emek-değer teorisine dayanan klasik iktisat öngörülerini, 1960’lara kadar Tanzimat aydınlarının başvuru kaynağını oluşturmuştu. Bunun nedenlerinden biri yabancıların, özellikle İngiliz elçiliğinde görevli D. Urquhardt’ın Osmanlı devlet adamlarıyla sohbetlerinde laissez-faire kaynaklı klasik iktisadi yayma çabası olmuştur. (Sayar, 2001: 154).

Serbestii ve Himayeci Yaklaşımlar Çerçevesinde Modern İktisat Düşüncesi-nin Şekillenmesi

Tanzimatla güçlenmeye başlayan Batılılaşma, medenileşme rüzgarlarının, ikinci Meşrutiyetle birlikte doruk noktasına çıktığı görülmektedir. Batılılaşma yanlılarından bir kısmı, Osmanlı birliğini koruyarak Batılılaşma yolunu seçerken, (başta layihacılar olarak nitelediğimiz Ali ve Fuat Paşalar başta olmak üzere, Namık Kemal, Şinasi gibi Yeni Osmanlılar hareketinin önde gelenleri bu grubun öncüleri arasında yer almaktadır), diğer bir kısmı da, Servet-i Fünun ve Ulum-u İçtimaiye dergileri etrafında toplanan pozitivistlerdir. Evrimciliğin⁵ temel ilke olarak benimsendiği dergide (Toprak, 1985(a): 127), bir bölümü sosyalizme⁶ kadar ilerleyen grup, bütün hakikati yine Batı’da görmüş, Doğuya ve geçmişe bakmaya lüzum görmemişlerdir. Üçüncü bir taraf ise Jön Türkler arasından doğan “kuvvetli ve üstün olan her şey Batı’dadır” şeklindeki hayranlık duygusundan ilham alanlardır. Onlar, Doğudan gelen her şeyi geri, Batıdan gelen her şeyi ileri bulmuşlar, tersine geleneğe bağlanmak isteyenleri de gericilikle itham etmişlerdir. Başında İttihat dergisi ve onun sahibi Abdullah Cevdet’in olduğu grup, geçmişteki her şeyin inkarına gittikleri için batıcılığı tehlikeli bir zemine sürüklemişlerdir (Ülken, 1966: 205-207).

⁵ Hanioglu (1985: 346-347), ülkede evrimciliğin gelişimini dönemin Avrupa’sında gelişen evrimci-Pozitivist akıma bağlamıştır. Ona göre Batının üstünlüğünün gerisindeki gücü arayan Osmanlı aydınları, bilimin etkisini çözdükten sonra, artık eskiden dini kurumların oynadığı rolleri bilime atfetme yoluna gitmişlerdir. Aynı zamanda Batı biliminin her alanda tek rehber olarak ele alınması, Pozitivizmin etkili olduğu bir dönemde, toplumu maddi şekilde açıklama arzusunu şiddetlendirmiştir. Servet-i Fünun ve Ulum-u İçtimaiye dergilerinde, özellikle Ahmet Şuheyb ve Rıza Tevfik bu düşüncenin savunucuları olmuşlardır.

⁶ Öncelikle bütün bu hizipleri, Tanzimatın Yeni Osmanlılarını da hareketin temeli kabul edersek, Jön Türk hareketi içerisinde gelişmiş hizipler olarak görmek gerekmektedir. Bu bakımdan sosyalist görüşlerin yerleşmesi de, Jön Türk hareketi bünyesinde kurulan İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşuyla ortaya çıkmıştır. 1889’da Askeri Tıbbiyede kurulan Cemiyet, 1908’den sonra siyasi parti olarak hayatını sürdürmüştür. İçerisinde birçok görüşü barındıran İttihat Terakkinin fikri kökenlerine bakıldığında Askeri Tıbbiyede ondukuzuncu yüzyıl biyolojik materyalizmin etkisi görülmektedir. Askeri Tıbbiye öğrencileri, kendilerine okutulan derslerin icabı olarak, hayatı biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görmüşlerdir. (Mardin, 1985(a): 350-351). Böyle bir düşünce ortamında gelişen akımlardan biri de, 1908 sonrasında çeşitli partiler adı altında toplanan sol akımlar oluşturmıştır. Mustafa Suphi, Nazım Bey, Hüseyin Hilmi, Ethem Nejad, Refik Nevzat, Baha Tevfik, gibi sosyalist düşüncenin önde gelenleri, bu partiler aracılığı ile 1908 sonrası siyasal iktidar mücadelesi vermiş olsalar da kuvvetli bir iz bırakmadan kaybolmuşlardır. (Tunçay, 1985: 1448-1451).

Batıcılık hareketlerinin yoğunlaştığı bu dönemde, iktisadi anlamda Batıyla bütünleşmeye yönelik ilk çabaların aksine, 1840’larla birlikte iktisadi düşüncelerin daha sağlam bir zemine oturmaya başladığı görülmektedir. Buna göre benzer iktisadi sorunlarla karşılaşmış Avrupa devletlerinin üretmiş oldukları politikalar ve bunların gerisindeki pozitif mantık sorgulanmaya başlanmıştır. Bu arayışlar aslında Osmanlı düşünce yapısındaki “ilm-i tedbir-i devlet” anlayışının dışında “ilm-i tedbir-i menzil” anlayışına da kapı açmıştır.⁷ Bu hususta ilk adımın da Batı’da yayınlanan iktisat kitaplarının tercümesiyle atıldığı görülmektedir. Bu bağlamda ilk olarak bir tıp doktoru olan Serendi Arzişen çabaları ve Sehak Abru’nun, J.B. Say’ın “Catechisme Economie Politique” eserini tercüme etmesi yepyeni bir başlangıcın habercisi niteliğindedir (Sayar, 2001: 155-156).

Tercüme hareketleriyle başlayan yeni süreç iktisat yazınında da kendini göstermekte gecikmemiştir. Bu konuda William Churchillle adındaki İngiliz’in çıkardığı “Ceride-i Havadis” Osmanlı İmparatorluğu’nda yayınlanan ilk gazete olurken, (Önsoy, 1994: 259; Gevgili, 1990: 39) Şinasi, Agah Efendiyle birlikte ilk Osmanlıca gazete olan “Tercüman-ı Ahval” i çıkarmıştır (Mardin, 1996: 283). İzleyen yıllarda artan basın hareketleri iktisadi düşünceye yepyeni bir boyut kazandırmış, bilimsel iktisadi eserler öncülüğünde daha derli toplu bir iktisat düşüncesi ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu şekilde iktisadi düşünce akışının hızlanması, ülkede önemli bir eksikliğin giderilmesine de yardımcı olmuştur. Çünkü Batı da 1776’larda Adam Smith’in “Ulusların Zenginliği” ile iktisat, bilimsel ve bağımsız bir disiplin haline gelirken, Osmanlı’da 1840’lara kadar iktisat eğitiminin olmadığı görülmektedir (Fındıkoğlu, 1946: 21). Ancak bu tarihten sonra Mekteb-i Mülkiye’nin kurulması ve ilk tercüme hareketlerinin etkisiyle iktisat ilmi dersleri verilmeye başlanmış, Macar Emin Efendi, Mehmet Şerif Efendi ve Ohannes Paşa da verdiği iktisat dersleri ile bu konuda ilkler arasında yer almışlardır (Sayar, 2001: 156). Mehmet Şerif Efendi verdiği derslere de konu olan “İlm-i Emval-i Milliye” adlı eseri ve aynı konuda Tercüman-ı Ahval’deki yazıları daha sonra ayrıntısıyla inceleneceği gibi ekonomi

⁷ Düşünce yapısındaki bu değişiklik, Osmanlıdaki klasik devlet anlayışından, evrensel ilim anlayışına geçişi ifade etmektedir. Bu aynı zamanda Osmanlı normatif değerlerinden kopuşu ifade ederken, pozitif değerlere açılan bir kapı olması bakımından önemli bir adımdır. (Her ne kadar normatif değerlerdeki çözülme onaltıncı yüzyılın sonlarında başlamışsa da (Sayar, 2001: 180), çözüm daha çok Osmanlı klasik düşüncesinde aranmış, pozitif iktisat arayışlarına dönüşmemiştir).

ile ilgili önemli görüşleri kapsamaktadır (Önsoy, 1985: 93). Aynı şekilde Ohannes Paşa'nın liberalizm alanındaki ilk sistemli eser olarak kabul edilen "Mebadi-i İlm-i Servet" (Ülken, 1966: 119) adlı eseri de başta Cavid Bey olmak üzere, Ahmet Şuayp ve Rıza Tevfik gibi isimlere önemli bir kaynak teşkil etmiştir (Fındıkoğlu, 1952: 344). Özellikle Cavit Bey'in Maliye Bakanlığı döneminde uygulama alanı bulan bu iktisadi görüş, dönemin iktisadi liberalizmi ihraç eden en önemli merkezi konumundaki İngiltere ve Düyun-u Umumiye konseyi tarafından takdirle karşılanmıştır (Blaisdell, 1979: 98).

Aslında bu süreç daha çok liberal iktisadi düşüncenin gelişimine hizmet etmekle birlikte, aslında aynı dönem bir tepki olarak himayeci görüşleri de ortaya çıkarmıştır. Bu süreç nedeniyle ülkede önemli bir taraftar kitlesine sahip olan Batılı liberal iktisat teorilerini, biraz da milli bir şuurla ele alan ve ülke menfaatleri ile çatışması halinde tavır takınılması gerektiğini düşündüren ilk Osmanlı aydını, Ahmet Mithat Efendidir (Okay, 1980: 12). "Sevda-yı Sa'y-ü Amel" ve "Ekonomi Politik" adlı eserlerinde hep himayeci politikaları savunmuştur. Yazılarında A. Smith'in görüşlerini eleştirerek, liberal sistemin, ancak gelişmiş Avrupa ülkeleri için düşünülebileceğini, Osmanlı Devleti gibi ziraat toplumlarının mahvı demek olacağını ileri sürmüştür. Yazara göre, şimdiye kadar kurulan fabrikaların işletilememesinin nedeni ithalatın serbest olmasıdır. İthal mallara ağır gümrükler konmalı, ancak Avrupa teknolojisinden uzak kalmamak için sanayi tahsili için öğrenci gönderilmeli ve yabancı sermayeye ancak belirli bir süre imtiyaz verilmelidir (Önsoy, 1985: 95) görüşleri, himayeciliğini açıkça ortaya koymaktadır. Liberal görüşlere iktisat ilmi ışığında bir diğer eleştiri ise, Musa Akyiğitzade'den gelmiştir. Ona göre, iktisadi fayda ile ulusal çıkar bağdaşmadığı zaman maddi servetten özveride bulunulmalı, bu yüzden serbest pazar, ulusun geleceğini tehdit ediyorsa koruyucu bir dış ticaret politikası izlenmesi gerekmektedir. Aslında Akyiğitzade, mutlak bir koruyuculuktan yana olmadığı görülecektir. Bebek endüstrisini (genç endüstri görüşü) benimseyen yazar, dışa karşı korunan ekonomide zamanla iç rekabetin oluşacağını, daha etkin bir üretime geçileceğini, bunun da fiyatları düşürerek ithal mallarla rekabet edebilecek sanayinin kurulabileceğini öne sürmüştür (Toprak, 1982: 107).

Liberalizm yanlılarında olduğu gibi, himayeci taraftarlarının da Batının gelişen teknolojisinin farkında oldukları ve kapitalistleşmenin, kurtuluş için tek çare olduğunu benimsedikleri bir gerçektir. Çıkış yolları farklı olsa da her iki politika

yanlılarını buluşturan asıl amaç da budur. Bu politikalar çerçevesinde yetişen çağdaş iktisatçı kuşağının etkileri ve ortaya çıkışında birçok faktörden bahsetmek mümkündür. Öncelikle Tanzimattan sonra ortaya çıkan bürokrat-burjuva kesiminin etkisinden sözedilebilir. Aralarında sultanlar, şehzadeler, Mısırlı Hidivler ve üst düzey devlet adamlarının bulunduğu bu kesim verimsiz ve aşırı tüketim harcamalarıyla ithalatın artmasına neden olurken (Cevdet Paşa, 1986 cilt.1: 20), yeni bir iktisadi oluşuma da kapı açmışlardır. İthalatı artırarak ülkeden para çıkışını hızlandıran ve aynı zamanda yabancı mallara talep nedeniyle özellikle el sanatlarını öldüren bu yeni oluşum, karşısında ülke sanayinin himaye edilmesini savunan bir kısım iktisadi düşüncenin doğmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra, azınlık veya yabancı olarak Gayri Müslimlerin iktisadi hayata etkisi de önemli bir düzeydedir. Özellikle Ermeni ve Rumların, çocuklarını Avrupa'ya tahsile göndermeleri, oradaki iktisadi gelişmeleri izleme olanağı bulan bir kesimin doğmasına neden olurken, aynı zamanda Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında köprü kuracak bir nesli de oluşturmuştur. Nitekim daha çok Ermeni elitinden oluşan tercüme odası memurlarının Osmanlı iktisat yazınına katkıları hiç de azımsanmayacak boyuttadır. Bu yolla gelişen yayın hayatı iktisadi düşüncelerin ve çağdaş iktisatçı oluşumunun belki de en önemli nedeni olmuştur. Son olarak Mekteb-i Mülkiyenin kurulması, Mehmet Şerif Efendi, Ohannes Paşa, Münif Paşa gibi aydınların burada verdikleri dersler sonucunda asıl amaç iktisatçı yetiştirmek olmasa da, iktisadi konulara ağırlık vermeleri ve bu konularda telif eserler ortaya çıkarmaları, eğitim kurumlarının çağdaş iktisatçı kuşağının oluşmasında katkıyı ortaya koymaktadır (Sayar, 2000: 282-291).

Batılı Anlamda Liberalizm Akımı ve Temsilcileri

Ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren İmparatorluğun, iktisadi düşünce bakımından bir yeniden yapılanma sürecine girmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu süreç sadece devlet kurumlarını etkilemekle kalmamış, siyasi ve ekonomik alanda da düşüncelerdeki değişimi su yüzüne çıkarmıştır. İşte bu değişim içerisinde Avrupa'da doğup gelişen liberal düşüncelerin Osmanlıya girmeye başladığı ve düşünce hayatını etkilediği görülmektedir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, bu dönemde Avrupa liberalizm alanında tam bir olgunluk devresini yaşarken, Osmanlı henüz bu akımın hayati gereklerinden uzak görünmektedir.⁸ Öyle de olsa

⁸ Sayar (2001: 180-181) Tanzimatın ilanından 1860'lara kadar çeşitli kanallarla ülkeye akan modern iktisat düşüncesinin, tabii bir gelişmenin sonucu olmaktan çok, Tanzimatlı yıllarda

ekonomik alanda baş gösteren sıkıntılar, önce kurumsal, sonrada düşünsel değişimi gerekli kılmış, bu da devletin liberalizmle tanışmasına neden olmuştur. Başlangıçta liberalizm kelimesi Osmanlı aydını için bir yenileşmeden ve değişimden ibarettir ki, bu yüzden Ali ve Fuat Paşalar layihalarında ülke gerçeklerini göz ardı ederek, ağır liberal öneriler sunabilmişlerdir. Ancak Paşaların mülkiyete hürriyet istemeleri ve bu yolla, gelişmenin bireylerden başlayarak hızlanacağına inanmaları (Yayla, Seyitdanlıoğlu, 1998: 55), liberalizm alanında atılmış önemli ve cesaret isteyen bir adım olarak kabul edilmelidir.

Bu ilk arayışların ardından gelen Tanzimat ve Islahat hareketleri liberalizm arayışlarının bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996: 103). Özellikle Yeni Osmanlılar denilen reformcu grubun Avrupa'ya kaçmasından sonra ekonomiye olan ilgileri artmış, orada tanıştıkları liberal söylemleri, biraz da yönetimle olan siyasi husumetleri nedeniyle kötü gidişi durduracak tek çare olarak ortaya koymuşlardır. Bunlar içinde, Namık Kemal ve Şinasi, iktisadi tarafı tam olarak belli olmayan ancak liberalizme daha yakın görüşleriyle öne çıkmışlar, her ne kadar iktisat asıl uğraşı alanları olmasa da bu konuda önemli görüşler ortaya koymuşlardır (Çavdar, 2003: 22-23).

Aynı dönemde liberalizmin ülkeye girişinde yabancıların etkisi de ihmal edilemeyecek düzeydedir. Urquhart ve Blacque Beylerin eski Osmanlı ekonomi ve maliye uygulamalarını, özellikle ticaret tekellerini ve dahili gümrükleri kaldırmayı, buna karşılık dış ticaretin serbest bırakılmasını, gümrüklerin düşük tutulmasını ülke için yegane kurtuluş yolu olarak göstermeleri (Önsoy, 1994: 259), liberalizm telkinlerinin en önemli göstergesi niteliğindedir. Ancak David Urquhart'ın ortaya attığı, Osmanlı'nın bir tarımsal ürün ve hammadde ihraç eden ülke olarak, sanayileşme düşüncesinden vazgeçmesi (Sayar, 2000: 261) yönündeki ısrarı, Smith-Ricardo çıkışlı üstünlükler teorisinin bir yansıması olarak görülse de, sistemli bir şekilde ülkenin tarım alanına hapsedilmeye çalışıldığı izlenimini de vermektedir.

çıkar ve inanç değişimleri ve dış alemin etkisiyle olduğunu savunmaktadır. Çünkü ona göre, kişisel arzu ve ihtirası tatmin ettiği için özel mülkiyet yerleşmeye başlasa da, gösteriş ve ihtişama açık konak hayatı, ululanma, asalet iddiası, altın ve gümüş yığma düşüncesi vs. ile Osmanlı iktisat zihniyeti hala ayaktadır. Alada'da (1988: 188) bu dönemde, iktisadi bilgiyi arzedenden ve üreten kesimin, şeri-örfi geleneğin dışına taşamaması ve tam olarak laik felsefeyi yaratamamasının bu sonucu doğurduğunu savunmuştur. Bu yüzden ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında liberalizmin yerleşebilmesi için gerekli olan, bireysel özgürlük, dolayısıyla bireysel girişim, serbest fiyat mekanizması gibi unsurların gelişmediği görülmektedir.

Yabancı etkisi bununla da kalmayıp, basın yoluyla da gündemini liberalizme hazırlayıcı bir politika izlemiştir. Bu konuda William Churchill adındaki bir İngiliz tarafından kurulan ve ilk Osmanlı gazetesi olarak bilinen (Fındıkoğlu, 1946: 20) “Ceride-i Havadis” gazetesi aracılığı ile de liberal görüşler savunulurken, yine ülkenin bir tarım ülkesi olduğu ve tarım yoluyla kalkınması gerektiği sanayileşmenin ancak bundan sonra gerçekleşebileceği düşüncesi yerleştirilmeye çalışılmıştır (Kurdakul, 1997: 89-91).

Bu şekilde basın hareketleriyle birlikte, liberalizmin önemli eserlerinin tercüme edilerek iktisat öğretisine kazandırılması, bilimsel anlamda liberalizmin yerleşmeye başlamasında en önemli kaynağı teşkil etmiştir. Bu konuda ilk olarak J.B. Say’ın “Cetechisme d’Economie Politique” adlı esri çevrilmiş ve ülkede uzun süre liberal iktisadi düşüncenin temelini teşkil etmiştir (Mardin, 1985(b): 624). Bu kitap “İlm-i Tedbir-i Menzil” adıyla Sehak Abru tarafından çevrilmiş ve serbest ticaret ilkelerinin savunuculuğunu yapmıştır. Öyle ki bir ülkenin dış satımının, dış alımından fazla olduğunda meydana gelecek refahı çürütecek örnekler içermekte ve yine Ortadoğu hammadde deposu olarak üzerine düşeni yaparsa bunun karşılığında sanayi ürünlerinin Batı’dan karşılanabileceği düşüncesine yer vermektedir (Kurdakul, 1997: 130-131). Sehak Abru ile birlikte Aleko Suço, Serendi Arşizen gibi “Tercüme Odası” memurları da yine bu dönemde Batı’da yayınlanan klasik iktisat eserlerini ülkeye kazandırmışlardır. Tercüme Odasında istihdam edilen bu kişiler sistemli bir şekilde, klasik teorinin özellikle “Smith-Say” yorumuna dayalı eserleri kazandırmaya yönelik çaba sarfetmişlerdir. Sayar’a göre bunun nedeni, akademik dünyada Fransızcanın İngilizceden daha çok konuşulan bir dil olması ve Smithian iktisadın Say’cı yorumunun Ricardo’nunkinden daha kolay anlaşılır olmasıdır (Sayar, 2000: 268-270).

Bütün bu gelişmeler, ülkede klasik liberalizmin gelişmesinde önemli rol oynamış ve daha bilimsel olarak iktisadi görüşlerin ortaya konulmasına önayak olmuştur. Bu bakımdan, bilimsel anlamda liberalizmi incelemiş, bu konuda önemli eserler ortaya çıkarmış, dersler vermiş aydınların dönemin iktisat literatürüne katkıları inkar edilemez düzeydedir. Özellikle, iktisat bilimine ilk profesyonel yaklaşımı sergileyen Mehmet Şerif Efendi, ilk klasik ekonomi kitabı örneğini veren Sakızlı Ohannes Paşa ve onun açtığı yolda ilerleyen Mehmet Cavit Bey, Prens Sabahattin doğrularıyla yanlışlarıyla liberal politikaların ülkede hakim olması için önemli adımlar atmışlardır. Bu yüzden iktisatla yakından ilgilenen ve daha bilimsel

anlamda yorumlayabilen bu aydınların görüşleri, Osmanlı çağdaş iktisadi düşüncesinde liberalizmin daha yakından tanınmasına olanak sağlamıştır.

Sakızlı Ohannes Paşa ve Ülkedeki Liberal Arayışlara Etkisi

Tanzimatla birlikte başlayan modernleşme çabalarında yabancıların ve gayrimüslim tebaanın katkıları hep ön planda olmuş diyebiliriz. Özellikle gayrimüslimlerin eğitim için yurtdışındaki okulları seçmeleri, buralardan dönenlerin Batı'daki yeni sistemleri ülkeye taşımaları ve bu sistemlerin öncüleri olmaları, ülkedeki iktisadi yapıdaki değişmelere de önemli bir katkı teşkil etmiştir. İşte bu grup içinde, üçüncü Selim'den itibaren değişen siyasi iklimde ön plana çıkan (Davison, 1963: 111), sonrasında ekonomide kilit mevkilere gelen ve çoğu Fransa'da eğitim gören Ermeniler, iktisadi iktisat için tahsil etmiş olan bir kuşağın doğmasına neden olmuşlardır. Bunların içinde en önemlisi olarak kabul edebileceğimiz Sakızlı Ohannes Paşa, eğitimi tamamladıktan sonra birçok devlet görevinde yer almıştır. Mekteb-i Mülkiye'deki iktisat hocalığı sırasında Fransa'daki eğitiminde elde etmiş olduğu laissez-faire iktisat öğretisini yayma olanağı bulurken, aynı zamanda Mecmua-i Fünun'daki yazılarıyla da birçok iktisatçıya kaynak teşkil etmiştir (Sayar, 2000: 358-359).

Ohannes Paşa, Mekteb-i Mülkiye'deki iktisat dersleri ve Mecmua-i Fünun'daki yazılarının yanı sıra, buradaki bilgi birikimini aktardığı “Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel” adlı eseriyle, Adam Smith'in “Ulusların Zenginliği” kitabı ve onun liberal iktisat anlayışının ülkedeki temsilciliğini üstlenmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1996: 108). Liberalizm alanında ilk sistemli eser olarak kabul edebileceğimiz “Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel”in önsözünde şunları söylemektedir:

“Bundan 120 yıl önce İlm-i Servetin hiçbir eseri yoktu. O vakitler Fransa'da Quesnay'ın açtığı okulda Fizyokrat olarak tanınan siyaset adamları, sonra Fransız vekillerinden Turgot, iktisat ilminin esaslarını kurdular. O zaman bu ilim ekonomi politik adını aldı ve siyasi ilimlerle karışık bir halde idi. Sonra İngiltere'de Adam Smith, 1776'da Milletlerin Zenginliği adı ile yayınladığı kitapta ilk defa bu ilmin sınırlarını çizdi ve umumi kaidelerini koydu”. (Fındıkoğlu, 1946: 33).

Diğer liberaller gibi Paşa da “Ekonomi Politik” tabirine karşıtlığını bu sözlerle açıklamaktadır. Ohannes Paşa'nın kitabında anlattığı iktisat, serbest piyasada arz ve talep kanununa göre işleyen ekonomik olaylardan ibarettir. Bu olaylar her türlü devlet ve gelenek baskısı dışında, serbest değişime göre çalışan bir iktisat sistemi için geçerlidir aslında (Ülken, 1966: 119). Ancak şu hususu da belirtmek gerekir

ki, Paşanın eserinde, çalışmanın yani emeğin, değerin ölçüsü olamayacağını, bir değerin ancak başka bir değerle ölçülebileceğini savunması, klasik değer teorisi yerine marjinalist akımı benimsediğini göstermektedir (Sayar, 2001: 184).

Her ne şekilde olursa olsun Ohannes Paşa kitabında, tartışılmaz bir şekilde serbest ekonomiyi savunmuştur. Ona göre:

“Hükümetin bir takım gereksiz müdahalelerde bulunması ülke halkının çoğunu rehavete itmektedir. Halkın şevk ve gayretini engellemektedir. Bu durum toplumların yaşam nedenlerinden olan bireylerin girişim gücünü zayıflatır ve genel harcamaların gereksiz yere artmasına neden olur.” (Çavdar, 2003: 25)

Görülüyor ki Paşa, devletin ekonomiye müdahalesine kesin bir dille karşı çıkmaktadır. Ulaşım ve iletişim hizmetlerinin bile özel şirketlere verilmesinden yanadır ki, 1881 yılında yayınlanan kitabı, yabancıların Osmanlı demiryolları üzerindeki egemenlikleri açısından iyi bir gerekçe teşkil etmektedir. Paşanın mülkiyet ve dış ticaret konusundaki görüşleri ise tam da liberal öğretiyeye uygundur. Mülkiyet hakkının tam bir serbestlik içinde kullanılması gereğini savunurken, Serbest ticaretin yerini alan himayeci ve dış ticaret dengesini sağlamaya yönelik bir ekonomi politikasını savaşların nedeni olmakla suçlayan Paşa, kitabının sonuç bölümünde de sosyalizm ve komünizme değinerek, bireysel çıkarlarla, toplumun genel çıkarları arasındaki uyumun serbest ticaret ve rekabet sayesinde kendiliğinden sağlanacağını vurgulamaktadır (Çavdar, 2003: 26-27).

“Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet” adlı eserindeki, iktisat ilmine ait görüşlerinden verilen bu örnekler, “Mecmua-i Fünun” gazetesindeki aynı başlıklı yazılarıyla karşılaştırma olanağı sağlayacaktır. Çünkü “İlm-i Servet-i Milet” adını verdiği makalelerinin, kitaptaki yazılarıyla hemen hemen aynı olması (Sayar, 2000: 360) kitabının, makalelerinin bir derlemesi olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu yüzden Mecmua-i Fünun’daki görüşleri, iktisadi görüşlerinin temelini ortaya koyacaktır.

Paşa makalesinde öncelikle, insanların zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak için üretimde bulunmaları gerektiğini, bunları karşıladıktan sonra zenginliğe ve süsleyleyerek üretimlerinin bir bölümünü de bu ihtiyaçlarını karşılamak için kullanabileceklerini belirtmektedir. Bunu insanlığa yapılan bir iyilik olarak değerlendiren Paşa aslında, paranın ihmal edildiği bir takas ekonomisinin çerçevesini çizmektedir:

“Ben-i Adem muktezay-ı saffet beşeriyyesinden olan hevayic-ı mütenevasını tahsil için atalet-i bedna-i bedel vasi ve kudret etmeye muhtaç olduğundan evvel açlık ve susuzluktan ve şiddet-i hevedan telef olmayacak kadar me’kulat ve meşruvat ve libas-ı mesken tedarikine kuvve-i akliyesi ve tebdil ve ıslah-ı ahval istidat ve kabiliyet-i iktizasınca esbab-ı zaruriyye-i teayyüşünü ihtihsal ettikte me’kulat melbusatca tağnin ve tezeyyün meyil ve rağbet eyler ve bu vechile bir taraftan daire-i hevayıcını tavsî ve diğer taraftan dahi bunları vesaili tahsiliyesi tedarikine say ile telezzüzad-ı cismaniye ve ulum-u fûnun misüllü kemalat-ı insaniyyenin iktisabına mail ve ragıp olur...” (Mecmua-İ Fûnun, 1279 No:2 : 86-87).

Aynı zamanda, medeniyetin ilerlemesiyle artan ihtiyaçların, çeşitli fen ilimleri ve icatlarla gelişen sanayi kesimi tarafından karşılanabileceğini öne sürmektedir. Ona göre sanayi, çok çeşitli ve çok fazla mal üretebileceğinden, gelirin bir kısmını vergi olarak devlete bıraktıktan sonra, kalan kısmı tasarruf edeceği ve sermaye için harcayacağından hem kendi servetlerinin hem de toplum servetinin artmasını sağlayarak, refah düzeyinin artmasına neden olacaktır. Görüldüğü gibi tasarrufların doğrudan piyasaya dönerek sermaye harcamasına dönüşmesiyle servetin artacağı görüşü, J.B. Say’ın, tasarruf savunusuyla⁹ örtüşmektedir:

“... hasılı medeniyete nispetle terakki bulan hevayıcı günagün ulum-ü fûnun ah-dasını istilzam ettiğinden sınıyîn bedayet hudusundan bittabidir derkar olan naks-u kusur asar-ı ilmiyye ve muhteriat-ı mütevaliyle ile gittikçe ıslah ve ikmal olunarak ihtiyacat-ı insaniyye nisbetle nef-ü kıymeti olan şeyler mübezzül olur. Zira sınıyî muhtelif erbab-ı kendü ihtiyacat-ı mahsusalarından çok ziyade şey hasıl ettiklerinden işbu fazla olan hasılâtın bir miktarını tahsil-i emniyet ve muhafaza-i hukukları zemininde canib-i hükümete terk ile bakiyesini tasrif-i kaide-i mergubesini icabınca ihtiyata-i hıfz-u edhar veyahut arazi imarı valat-u edevat iştirası ve münasip olan sınıyî ve maarif-i taallüm-ü tahsil misüllü iktiza eden şeylerin iktisabına yani tezyid-i sermayeye sarfettiklerinden ihtiyacat-ı beşerriyenin def’ine medar olan her türlü şeylerin yani esbab-ı servet-ü samanın günagün

⁹ J.B. Say, tasarrufun iktisadi büyüme için yararlı olacağını savunurken, bunun harcamalarda ve üretimde azalmaya neden olacağı görüşünü reddetmiştir. Üretimi artırabilmek için gerekli sermaye mallarının üretiminde kullanılacağından, tasarrufu iyi bir harcama biçimi olarak değerlendirmiştir. Çünkü ona göre tasarruf, doğrudan yatırım malları üretimine sarf edilecektir. (Skousen, 2003: 60).

mütezayid olmasıyla servet-i mahsusa gittikçe terakki bulup servet-i umumiyye dahi bu nisbet üzere tekzir eder...” (Mecmua-İ Fünun, 1279 No:2 : 87).

Ohannes Paşa sanayi üretiminin artmasıyla birlikte artan tasarruf ve sermaye birikiminin serveti ve refahı artıracığını vurgulamaktadır. Ancak, yazısının devamında “...servet-ü samanın mahza ulum-u sinayii vasıtasıyla husule geldiği beddidar olup ancak harf-ü sinayii bazı usul-ü umumiyye üzere zuhura gelip bazı şerait-i esasiyeye mebni intişar-u kesb-i tevsi ettikten bunlara matlu olmak faideden hali değildir...” (Mecmua-İ Fünun, 1279 No:2 : 87) diyerek, her ne kadar öyle görülse de tasarrufun, serveti artıran tek unsur olmadığını öne sürmektedir. Çünkü önemli olan işbölümü ile uzmanlaşmayla üretimin gerçekleştirilebilmesidir. Buna göre işbölümü ve uzmanlaşmayla ihtiyaçtan fazla üretim mübadeleyi doğuracaktır.

“...cemiyet-i beşeriyenin evaili zuhuru teşkilinde her bir kavm-i tahsili hevayici-i zaruriyesi zemininde sayd-ı şıkar veyahut emr-i haraset ile meşgul olur ise de kaffe-i efradı birlikte çalışarak işbu mesai-i müşterekenin semeresi cümleye taksim ve tavzi ve bu veçhile esbab-ı taayyüş ve levazım-ı emniyet-i umumiyye heyetçe tahsil olunur... ol kavmin hevayici tezayüd ettikçe her bir ferdi kaffe-i ihtiyacını kendi başına tedarik edemeyeceği derkar olunduğundan kendisi ile iyalinin kadr-i hacetlerinden ziyade olarak husule getirebildiği eşyayı bir ahirinin fazla olan eşyasıyla mübadeleye başlar...” (Mecmua-İ Fünun, 1279 No:2 : 88).

Mübadelelerin oluşumunu bu şekilde açıkladıktan sonra yazar önemli bir tespite varmaktadır. Mübadele ile bölüşüm arasındaki ilişki sonucu, bütün fertler ayrı ayrı işlerle meşgul olacaklarından ve hepsi ihtiyaçlarından fazla mal üreteceklerinden zamanla teknolojilerini geliştirerek hepsi kendi alanlarında bir sanayiye oluşturacaklardır. Ona göre bu da mübadelenin temel kuralını oluşturmaktadır:

“...işte bu vechile her bir sanat teşib ve tefrit ederek kesret-i hevayice nisbetle kesb-ü tes’ib ehemmiyet ettiğinden türlü türlü harf-ü sinayii tahdis eder. Halbuki meşagilin ber’vech-i meşruh ettirip erbab-ı faraset ve sanat ise işlerini bırakarak bu emr-i cedid ile meşgul olmayacaklarından bir takım eşhas dahi teshil-i mübadele-i sanat ithaz ederek bu suretle emr-i ticaret dahi zuhura gelir ve merkumun hevayici arttıkça fünun-u sinayii mütenevvia erbab-ı hususasına münhasır olarak makdumları icrası herkese ait olan hizmet-i müşagil-i taksim olunup usul-ü mübadele kaide-i umumiyye derecesine vasil olur...” (Mecmua-İ Fünun, 1279 No:2 : 89).

Paşa değer konusuna da burada değinerek, değişime konu olan malların değerini, üretilmesinde harcanan emekle açıklamaktadır. Buna göre marjinalist görüşü kabul etse de, klasik emek-değer teorisi Paşanın başvurduğu önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır:

“...herkes hasıl ettiği emval veyahut ifaya muktedir olduğu hizmet mukabilinde vesait-i meskure-i ihza ve kabul ederler ve bu eşyanın kıymeti dahi bilcümle eşyay-ı sairenin veyahut a'mal ve hizmetlerin kadr-ü kıymetine oldukça sahih bir mukayas olur...” (Mecmua-İ Fünun, 1279 No:2 : 90).

Mübadelenin öneminden bahsederken, her ne kadar öncesinde ihmal etse de, değişim aracı olarak paranın yerini de işaret etmektedir. Paşaya göre değişime konu olan şeylerin, herkesçe kabul edilir olması, küçük parçalara ayrılabilmesi, kolay taşınabilir olması, kolay bozulabilir olmaması gibi nitelikleri nedeniyle para da değişim aracı olarak kullanılabilir. Ancak kusursuz bir işbölümü sağlandığı takdirde mübadele yoluyla serbest ticaretin yaygınlaşması sanayinin ilerlemesine hizmet edeceğinden, mübadelenin daha önemli olduğunu vurgulasa da, paranın işlevini de göz ardı etmemektedir:

“...İşte akçe istimali dahi bu vechile tahaddüs edip availde demir ve kalay ve meşin ve tuz ve dehan-ı esdaf-ı bahriyye vesair bazı eşya akçe makamında kullanılmış ise de bir şeyin vasıta-i mübadele olabilmesi bir kıymet-i asliyyesi olmak ve hava ve suyun tesirat-ı kimyeviyyesinden maktul olmamak ve inkısam-ı cüziyyeye taksim olunabilir nakli dahi asan olmak gibi bazı havası cami olmaya mütevakıf olduğundan sim-ü zerden mumul meskukat-ı eşya-ı sairenin takdir-i kıymetleri alel-umum kabul ve ittihaz olunmuştur... heyet-i içtimaiyyenin esas-ı mebni aleyhi olan hukuk-u mülkiyet ve emniyet-i şahsiyye ve umumiyye ve hasılatın teşvikiyle teshil-i mübadelat zemininde ehemm-ü elzem olan tarik-u vesail-i nakliyye ile münebbi servet olan harf-ü sinayii serbesti-i icrası ahaliyyenin evsafi memduhe-i tasrif karanesine manzum olduğu zaman cemiyet-i beşerriye teksir-i refah ve yasare mazhar olur.” (Mecmua-İ Fünun, 1279 No:2 : 90-91).

Ohannes Paşanın yukarıdaki görüşlerinden klasik iktisadî iyi özümlediği görülmektedir. Dikkat edilecek olursa görüşlerinin duygusallıktan uzak, tetkik ve araştırmaya dayalı, saf bir teoriyi yansıttığı görülecektir. Amacının servet ilminin maksadının anlaşılması olduğunu söylediği sonuç bölümünde, emeğin değeri ve mübadelenin sonuçları üzerinde durmaktadır:

“...ilm-i servet taliminden maksad-ı insanın haiz olduğu kuvve-i sinaiyyesi eseri olan kaffe-i ef’al ve a’malinin suret-i intizam ve merbutiyetti ve kavaid-i umumiyyeye mebni ve kavie geldiğini tahkik ile esbab-ı servetin gerek heyetin ve gerek efradının menfaatine muvafık olarak nasıl tahsil ve tavzi ve ne suretle sarf-u istihlak ve akvam-ı mütemeddine meyanında herkes hevayic-i zatiyyesini mübadele tarikiyle istihsale mecbur olup icra ettiği sanat veyahut bulunduğu mevki ve memuriyet iktizasınca mukaseme-i a’mal usulünde müşareketi olduğu misüllü akçesiz dahi hiçbir iş göremeyeceği derkar olduğundan ilm-i meskurun işbu kavaid-i selase-i umumiyye iktizasınca karhane-i alemde sarf-ü say-ü amel eden kaffe-i ename mensup ve müteallık ve faidesi cümleye ait ve raci ise...” (Mecmua-İ Fünun, 1279 No:2 : 91-92).

Bu haliyle pozitif iktisat düşüncesinin yerleştirilme çabası olabildiğince açıktır. Öyle ki, aynı dönemde hocalığı ve tercüme odası katipliği sırasında arkadaşı olan, M. Şerif Efendinin de aynı görüşlere sahip olmasına rağmen, sanayi ile tarımın gelişimini birlikte gerçekleştirmek düşüncesi, her ne kadar mantıklı olsa da, öne sürdüğü teoriyle pek de bağdaşmadığı malumdur. İşte, Paşa bu duygusallıktan uzak, saf bir iktisat teorisini düşünce hayatımıza kazandırması bakımından önemlidir. Aynı konuda, Tarım mı-sanayi mi tartışmasında tarımdan yana tavır alarak, sanayileşmenin İmparatorluk için bir zaruret teşkil etmediğini ileri sürmesi (Fındıkoğlu, 1952: 345), ülkenin hammadde deposu olarak gösterilmek istenmesi olarak yorumlansa da, klasik üstünlükler teorisinin bir yansıması olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Bu özellikleri ile çağdaşları arasında daha şuurlu ve araştırmacı olarak gördüğümüz Ohannes Paşa’nın, iktisat politikası arayışına giren Osmanlı ekonomisi için sadece “laissez-faire” düşüncesini ileri sürmesi, aynı dönemde tepkileri de üzerinde toplamıştır (Sayar, 2001: 157). Esasen politika arayışlarında bir yol ayırımına giren Osmanlı düşünce yapısı farklı iktisat tedbirlerine yönelmiş ve korumacı iktisat anlayışının doğmasına neden olmuştur.

SONUÇ

Her ne kadar geç kalınsa da ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren yaşanan gelişmeler, Batılılaşma yolunda önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde gerçekleştirilen Devletin yeniden kuvvetlenmesine, gelişmesine yönelik her alandaki uygulamaların düşünsel kaynağını Batılılaşma fikri oluşturmaktadır. Artık eski gücünün çok gerisinde olan Devlet yenilik arayışları içerisinde

Batılılaşma fikrine sarılırken, bu çerçevede gerçekleştirilen Tanzimat ve sonrası reformların yine merkezi yönetimden geldiği görülmektedir.

Ancak Tanzimatın iktisadi alana getirdiği yenilik, başlangıçta pratiğe yönelik çabaları içerse de, zamanla geleneksellikten uzak, iktisadi düşüncede teorik arka planı tahlil etmeye dönük çabaları içermesi bakımından, çağdaşlaşma yolunda önemli bir atılım olmasıdır. Hatta Tanzimat öncesi 1838 İngiliz ticaret antlaşmasıyla yaratılan ortamda, liberalizmin kısmen de olsa uygulama olanağı bulunduğu görülmektedir. Bu yüzden Tanzimatla birlikte ülkeye ilk akan iktisadi bilgiler serbest ticaretin önderliğinde liberalizm akımı olmuştur.

Her ne kadar liberalizm ile ilgili ilk savunular iktisatçı olmayan bir zümreden gelse de zamanla, iktisadi liberalizmi özümsemiş, iktisatçı bir kesimin, daha rasyonel görüşleri ülke gündemini etkilemeye başlamıştır. Bunlardan biri de klasik liberalizmi, tam da kitabına uygun olarak ülke gündemine taşıyan Sakızlı Ohannes Paşa olmuştur. Tarım-sanayi tartışmasında tarımdan yana tavır alarak, Ülkeye sadece tarım ülkesi rolünü biçmesi ve sanayileşmenin ülke için gereksizliğinden bahsetmesi, klasik liberalizme uygun düşse de ülkenin menfaatlerine çok da uymadığı açıktır. Bilimsel anlamda rasyonel bir iktisat anlayışının ülkede tanınmasına yaptığı katkı elbette inkar edilemez ancak her türlü korumadan yoksun, tamamen dışa açık bir politika önerisi Paşanın iyi niyetine gölge düşürmektedir.

Bu yüzden güçlü liberal etkinin ülkede uygulama olanağı bulması bir şans olmakla birlikte, aynı zamanda liberal akımın sonunu hazırlamıştır aslında. Ülkedeki sermaye birikiminin ekonomik ilerlemeyi sağlamakta yetersiz kaldığı anlaşıldığında yabancı sermayeye kucak açılmış, izlenen serbest ticaret politikasıyla artan ithalat sonucu, Batılı yaşam biçimi ve tüketim kalıpları benimsenmeye başlanmıştır. İktisadi düşünce alanında önemli gelişmeler olurken, pratikte Batılılaşma diye nitelediğimiz bu yüzeysel değişim çabaları, sadece belirli bir azınlığın yaşam tarzını değiştirirken, ülkede gözle görülür bir ekonomik ve toplumsal ilerleme sağlamamıştır. Bunun sonucunda dış borçların artması, yabancı sermayenin ülkenin kaynaklarını ele geçirmesi, sadece himaye taraftarlarının artması yönünde etki göstermiştir.

KAYNAKÇA

Alada, A. D. (1988). “*Osmanlıda İktisadi Bilgi Neden Ortaya Çıkmadı*”, Tarih ve Toplum, c. 11, s. 58

- Blaisdell, D.C. (1979). Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi: Osmanlı Düyunu umumiye, Çev: Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları
- Cevdet Paşa, A. (1986). Tezakir, I. II. III. IV. Ciltler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi
- Çavdar, T. (1992). Türkiye'de liberalizm (1860-1990), Ankara: İmge Yayınevi
- Çavdar, T. (2003). Türkiye ekonomisinin tarihi: 1900-1960, Ankara: İmge Kitabevi
- Davidson, R. H. (1963). Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876, Çev. Osman Akınbay, İstanbul: Papirüs Yayınevi
- Fındıkoğlu, Z. F. (1946). Türkiye'de İktisat Tedrisatı ve İktisat Fakültesi Teşkilatı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını
- Fındıkoğlu, Z. F. (1952). “İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika”, IV. Türk Tarih Kurumu Kongresi Tebliğler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Friedman, M. (2000). “Pozitif İktisadın Metodolojisi”, Devlet, Rekabet, Mülkiyet ve İktisat, Çev. Mehmet Orhan, Adapazarı: Değişim Yayınları
- Gevgili, A. (1990). Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Ankara: Bağlam Yayınları
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). “Bilim ve Osmanlı Düşüncesi”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 2
- Korlaelçi, M. (1986). Pozitivizmin Türkiye'ye girişi, İstanbul: İnsan Yayınları
- Kurdakul, N. (1997). Tanzimat Dönemi Basımında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Lipsey, G. R., P. Steiner ve Başk. (1984). İktisat, Çev. Ömer Faruk Batırel, Osman Orhan ve Başk. İstanbul: Bilim Teknik Yayınları
- Mardin, Ş. (1985 (a)). “19. Yy'da Düşünce Akımları Ve Osmanlı Devleti”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 2
- Mardin, Ş. (1985 (b)). “Tanzimattan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişimi 1838-1918”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3
- Mardin, Ş. (1996). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul: İletişim Yayıncılık
- Mecmua-İ Fünun, (1279). Makaleler, no:2

Okay, O. (1980). “İktisatta Milli Düşünceye Doğru İlk Görüşlerin 100. Yılı”, Türk Kültürü Dergisi, s. 207-208, c. XVIII

Önsoy, R. (1985). “Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü”, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara

Önsoy, R. (1994). Tanzimat Dönemi İktisat Politikası, XXVI. Dizi, s. 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını

Sayar, A. G. (2000). Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul: Ötüken Yayınları

Sayar, A. G. (2001). Osmanlıdan 21. Yüzyıla, İstanbul: Ötüken Yayınları

Seyitdanlıoğlu, M. (1996) “Türkiye’de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi”, Liberal Düşünce dergisi, c. 1, s. 2

Skousen, M. (2003). Modern İktisadın İnşası, Çev. Mustafa Acar, Ekrem Erdem, vd. Ankara: Liberte Yayınları

Toprak, Z. (1982). Türkiye’de milli iktisat 1908-1918, Ankara: Yurt Yayınları

Toprak, Z. (1985(a)). “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 1

Toprak, Z. (1985(b)). “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3

Tunçay, M. (1985). “Osmanlı Devleti’nde Sol Akımlar Ve Partiler”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 6

Ülken, H. Z. (1966). Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Konya: Selçuk Yayınları

Yayla, A. ve Seyitdanlıoğlu, M. (1998). “Türkiye’de Liberalizm”, Liberal Düşünce Dergisi, c. 3, s.10/11

